

JADIDLAR TOMONIDAN YARATILGAN DARSLIKLAR

Eshtemirov Komiljon G'ayrat o'g'li

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti talabasi

Annotatsiya: *Mahalliy xalqni, yosh avlodning savodini chiqarish, ularning ongiga ma'rifatparvarlik g'oyalarini singdirishda jadid maktablarining asosiy roli, bobolarimiz Vatan ravnaqi yo'lida munosib xizmat qilib, yosh avlodni ilm-ma'rifatli qilib tarbiyalash, jamiyatga yetuk va iste'dodli kadrlarni tayyorlab berishdek mas'uliyatli vazifani amalga oshirganliklari chindan ham katta e'tirof va e'tiborga molikdir.*

Kalit so'zlar: *jadidchilik, maktab, usuli jadid, yangi usul maktablari, ma'rifatparvar*

Jadidchilik harakatining asl maqsadi millatning o'zligini tanitish, ijtimoiy-siyosiy tuzumni tubdan isloh qilish, millat, Vatan istiqloli edi. O'tgan asrlarda ne-ne buyuk allomayu olimlarni tarbiyalab yetishtirgan an'anaviy maktablar oradan bir necha asr o'tib, jahon taraqqiyotidan butunlay uzilib qolgan, buning ustiga mustamlaka tuzumi tufayli parokanda ahvolga tushgan edi. Shuning uchun ham mahalliy maktablarni tubdan isloh qilish, zamon talablariga mos maktablar, oliy o'quv yurtlarini tashkil etish jadid mutafakkirlarining asosiy vazifasiga aylangan edi.

Asosiy qism. Buxorolik mashhur ma'rifatparvar adib, adabiyotshunos olim, shoir va dramaturg, O'rta Osiyo jadidchilik harakatining mashhur siymolaridan bo'lgan Abdurauf Fitrat (1886–1938) "Bayonoti sayyohi hindi" ("Hind sayyohi bayonoti") asarida Buxoroning ilmu ma'rifatni tarqatish yo'lidagi tutgan mavqei haqida shunday yozadi: "Buxoro qadimdan g'oyat dono va zukko bo'lib yetishgan, fuzalo ahlini tarbiyalab, voyaga yetkazgan. Har kuni bir Ibn Sino, Forobiy, Muhammad Ismoil Buxoriy va Ulug'bek kabilarni jahonga hadya etib, shu tariqa o'zining sharafli dovrug'ini jahon xalqlarining quloqlariga zirak qilib taqqan". Ammo, XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab Buxoroning ma'rifat tarqatish borasidagi mavqei pasaygan, madrasalarda o'qitish tizimi eskirib qolgan va aniq fanlar olib tashlangan, mutaassiblik hukmron bo'lib, malakali va ilmli mutaxassislar tayyorlashdan yiroqlashgan edi. Bir so'z bilan aytganda, Buxoro ilm maskanlari tubdan islohotga muhtoj edi.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Buxoroning ilmiy shuhratini qayta ko'tarishga, unga munosib xizmat qilishga bel bog'lagan atoqli ma'rifatparvar adiblar, olimlar, davlat va jamoat arboblari yetishib chiqdi. Ular orasida ilm-fanning turli sohalarida mehnat qilib, o'z nomlarini abadiyatga muhrlagan Ahmad Donish, Sharifjon Maxdum Sadri Ziyo, Mirza Abdulazim Somiy Bo'stoniy, Mirza Salimbek, Abdullaxoja Abdiy, Hoji Muhammad Ne'matullo Muhtaram, Sadridin Ayniy, Abdurauf Fitrat, Mirzo Abdulvohid Munzim, Fayzulla Xo'jaev, Ubaydulla Xo'jaev, Mukammil Burhonov, Usmon Xo'ja, Otaulla Xo'jaev, Abduqodir Muhiddinov, Muso Saidjonov kabi mahalliy ziyolilarni ko'rish mumkin.

Adib va ma'rifatparvar olim Sadriddin Ayniy o'zining "Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar" asarida Buxorodagi yangi usul maktablari va faoliyati, uning rahnamolari xususida batafsil ma'lumotlarni keltirib o'tgan. Xususan, kitobdan "Maktab masalasi", "Buxoroda birinchi usuli jadida maktabning ochilishi", "Maktabni yopmoqqa hozirlanish va imtihon", "Maktabning birinchi marta yopilishi", "Maktab to'g'risida fatvo va munozaralar", "1914-yildagi hollar va maktablar" va "Maktablarning ikkinchi dopqir yopilishi" nomli bo'limlar o'rin olgan. S.Ayniy o'z kitobida yangi usuldagi maktablarning Buxoro ilmiy muhitida tutgan mavqei, maorifparvarlik va taraqqiyparvarlik g'oyalarning tarqalishi, ta'lim-tarbiyani rivojlantirish va yuksaltirishdagi xizmatlari xususida batafsil fikr yuritadi.

Adibning fikricha, Buxoro inqilobining yuzaga kelishi ham maktab masalasidan boshlangan. Asarning "Ilmiy inqilobga hozirlanish" bo'limida ta'kidlanishicha, Buxorodagi dastlabki ma'rifatparvarlik va taraqqiyparvarlik g'oyalari mashhur xattot va tarixchi olim Ahmad Maxdum Donish (1827-1897)dan boshlangan. S.Ayniy Ahmad Donish bilan shaxsan uchrashib, uning suhbatidan bahramand bo'lmagan bo'lsa ham, lekin uning "Navodir-ul-vaqoe" asari bilan tanishganligini, bu asar uning dunyoqarashida katta burilish yasaganligini aytib o'tadi.

Buxoro amirligi hududida ilk usuli jadid maktabini kim ochgan degan haqli savol tug'iladi. S.Ayniyning e'tirofiga ko'ra, Buxoroda dastlabki yangi usul maktabini 1900-yilning boshlarida, mahalliy ziyolilardan bo'lgan Mulla Jo'raboy Pirmastiy ochgan. Lekin bu maktab tezda yopilgan. Mulla Jo'raboy Rossiyadagi yangi usul maktablarini ko'rib kelib, Buxoroning Po'stindo'zon (po'stin tikish) guzarida yangi usul maktabini ochadi.

"Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar" asarining "Buxoroda birinchi usuli jadida maktabi" bo'limida yozilishicha, 1326-yil hijriy, shovvol oyi o'nida (milodiy 1908-yil 23-oktabr, yangi hisobda 1908-yil 5-noyabr) Buxoro shahrining Darvozai Sallohxona guzarida Mirzo Abdulvohid Munzim uyida forsiy (tojik) tilida birinchi maxsus usuli jadida maktabi ochiladi. Unga Abdulvohid Munzim muallim etib tayinlanadi. Yuqoridagi asarda aytilishicha, "Bu maktabda dastlab o'quvchilar quyidagilar edi: Abdurahmonbek - Abdullabek o'g'li, uning xizmatkori Abdug'ani, Afzal va Akram - Ahmad Maxdum Hamdiy o'g'li, Muhammadamin - Saidjon Maxdum o'g'li, Abduqayim - Abdushukur o'g'li. Idi qurbongacha, ikki oy muddatda o'quvchilar adadi (soni) 12 taga yetdi". Yangi usul maktablarida o'qitish samaradorligini ta'minlash uchun darslik, qo'llanma va yangi adabiyotlar, shuningdek, talabchan va iqtidorli muallimlar zarur edi. Chunki ularni kitob va muallimlar bilan ta'minlash, yoshlarning xorijda ta'lim olish ishlariga ko'maklashish jadidlarning asosiy maqsadlaridan bo'lgan. Yosh buxoroliklar tomonidan tuzilgan "Buxoroyi sharif shirkati" muassisligida S.Ayniyning jadid maktablari uchun yozgan "Tartil ul-Qur'on" ("Qiroat kitobi"), "Zaruriyoti diniya" ("Diniy kitob") va "Tahsib us-sibyon" ("Bolalar tarbiyasi") nomli o'qish kitoblari 1909-yilda Orenburgda nashr etiladi. Ayniy "Tahsib us-sibyon" darsligini Ismoil Gasprinskiyning "Xo'ji sibyon" ("Bolalar muallimi") kitobi ta'siri

ostida yozgan. Bu kitob 1917-yilda Samarqandda “Ma’rifat kutubxonasi” (1914-yilda yosh buxoroliklar tashkil etgan) tomonidan ikkinchi marta nashr etiladi. Amirlik hududida tatar muallimlari ham yangi usuldagi maktab ochish va o’qitish ishlarini jadal sur’atlarda olib borganlar. S.Ayniyning o’zi Abdulvohid Munzimning yangi usul maktabi ochilguniga qadar tatar maktablari ishlab, dars berish va o’qitish yo’llarini o’rgangan. Xususan, muallifning o’zi bu haqda “tatar maktabida olti oy ishlab, tajriba orttirdim” – deya qayd etgan edi. 1907-yil Buxoroda tatar Nizomiddin Sobitov (Sobitiy) o’z uyida qozi Mir Badriddin qozikalon ruxsati bilan tatar tilida yangi usul maktabini ochgan. Nizom Sobitiyning maktabi Gavkushon mahallasidagi Xolid Burnashev hovlisiga ko’chirilgandan so’ng, ko’p o’tmasdan 1909-yilda mutaassib ruhoniylar tazyiqida Ostonaqulbiy Qushbegi tomonidan yopilgan. 1908–1910-yillarga qadar, ya’ni Yosh buxoroliklarning “Tarbiyai atfol” (“Bolalar tarbiyasi”) tashkiloti tuzilgunga qadar Buxoroda ochilgan jadid maktablari, asosan tatar maktablari bo’lib, ularda tatar muallimlar dars berishgan.

Yosh buxoroliklarning faol a’zolaridan bo’lgan Usmon Xo’janing qarindoshi Latif Xo’ja (Latif Xo’jayev) tomonidan ham Gavkushon mahallasida yangi maktab ochilgan. Shahar savdogarlari homiyligida ishlagan ushbu maktab 2 sinfdan iborat bo’lib, sinfda 3 ta globus, kitoblar, partalar, doska, o’quvchilarga beriladigan daftarlar bo’lgan. Bitta sinfda boshlang’ich ta’lim oluvchilar, ikkinchisida esa olti oy ta’lim olganlar o’qitilgan. Darslarni Usmonxo’ja va Mulla G’ulom Qodirali olib borgan.

Jadid maktablari ichida Mukamiliddin Burhonov maktabi o’zining jihozlanishi bilan ajralib turgan, unda shisha qo’yilgan (oynalik) derazalar, temir pechkalar bo’lgan. Mullo Homidxo’ja Bozori Nav guzarida yana bir maktab ochgan, unda 32 nafar o’quvchiga darslar rus tilida o’tilgan. Maktablarga asosan ularning tashkilotchilari, ayrim hollarda boy-badavlat kishilar homiylik qilgan. Bundan tashqari, ota-onalar tomonidan beriladigan o’qish puli hisobidan ham maktablar ta’minoti yo’lga qo’yilgan. Masalan, Mirzo Abdulvohid va Ayniy tashkil etgan jadid maktabida o’qish puli oyiga 3 so’mni tashkil etgan. Eski maktabda 6–10 yil o’qilsa, yangi usul maktabida 4 yil o’qitilgan. S.Ayniy ta’kidlaganidek, ushbu maktablar “nim (yarim) isloh maktablari” edi.

Usmonxo’ja Po’latxo’jayev tomonidan 1913-yilda ochgan yangi usul maktabi anchagina shuhrat topgan. Hamidxo’ja Mehriy ham Hovuzi Arbob guzarida yangi usul maktabini tashkil etgan. Poyi ostona guzarida Mullo Vafo nomli mudarris jadid maktabi ochib, rus va fors tilidan dars bergan. Xiyobon guzarida Mirza Ismoilning ukasi tomonidan kattalar uchun savod chiqarish maktabi tashkil etilib, unda ilm ixlosmandlari xat-savod, hisob va jug’rofiya fanlaridan saboq olgan.

Yuqoridagi ma’lumotlardan ko’rinadiki, Buxoro amirligida taraqqiyparvarlik va ma’rifatparvarlik g’oyalari XIX asrning ikkinchi yarmidan shakllana boshlab, XX asr boshlariga qadar davom etgan. Ahmad Donishdan meros bo’lib o’tgan bu teran g’oyalarni yuksaltirish va rivojlantirish Yosh buxoroliklarning asosiy maqsadlaridan biriga aylangan. Mahalliy xalqni, yosh avlodning savodini chiqarish, ularning ongiga

ma'rifatparvarlik g'oyalarini singdirishda, avvalo jadid maktablari asosiy rol o'ynagan. Jadid bobolarimiz Vatan ravnaqi yo'lida munosib xizmat qilib, yosh avlodni ilm-ma'rifatli qilib tarbiyalash, jamiyatga yetuk va iste'dodli kadrlarni tayyorlab berishdek mas'uliyatli vazifani amalga oshirganliklari chindan ham katta e'tirof va e'tiborga molik.

ADABIYOTLAR:

Айни Садриддин. Бухара: (Воспоминание). В 2-х кн. Книга 2. Душанбе: "Ирфон", 1981. С. 196-198.

Айни С. Тахзиб-ус-сибён, 1910 (табъи аввал) ва 1917 (табъи дуввум) / Тахияи Сохиб Табаров.- Душанбе: Маориф, 1994.- 48 с.

Бакиев М.И. История просветительного движения и свободомыслия в Средней Азии, конец XIX - начало XX века: Дисс. докт. ист. наук.- Душанбе, 2000.- 282 с.

Сулаймон Иноятов. Мунзим Бухоро жадидларининг энг фаолларидан биридир// Таълим ва инновацион тадқиқотлар.-2022.-Т.12. – С. 15-24.

Шакури М. Махфили адабии Садри Зиё ва инкилоби фикри дар Бухоро // Рудаки.- 2009.- № 23.- С. 129-154.